
**MONTSERRAT BATLLORI
I AVEL·LINA SUÑER**

**VALORS ADVERBIALS
ASSOCIATS A LA CONJUNCIÓ
QUE: UN ESTUDI HISTÒRIC***

1. INTRODUCCIÓ¹

En aquest article parlarem dels valors adverbials causal i final associats al nexa *que* en català i també en altres llengües romàniques. Dedicarem la primera part del treball a l'estudi de l'evolució del sistema de nexes complexos del llatí clàssic i dels usos orals posteriors en/de les llengües romàniques preliteràries. La segona part de l'article se centrarà en l'estudi de les subordinades causals i finals de les llengües romàniques introduïdes pel nexa *que*. Tal com passa avui dia, en les llengües romàniques medievals la modificació adverbial pot incidir en dos àmbits: el dels adjunts circumstancials i el dels adjunts oracionals. En el primer cas, l'adjunt és de tipus argumentatiu, està inclòs en el predicat i, a les causals, expressa la causa real. En el segon, en canvi, la modificació afecta tota l'oració, té valor explicatiu, per tant, la seva funció és discursiva i, a la subordinació causal, expressa la causa lògica. En l'època medieval, el nexa *que* podia introduir tots dos tipus d'adjunt. A partir del segle XIII la progressiva substitució de *que* per altres nexes afectarà les subordinades causals i finals circumstancials però, en canvi,

(*) Dedicuem aquest article al professor Modest Prats.

1. Investigació subvencionada per 2001SGR00151 (CIRIT, Generalitat de Catalunya), BFF2002-04071-C02-02 (DGICYT), 2002XT00036 (CIRIT, Generalitat de Catalunya) per a Montse Batllori i BFF2000-1307-C03-03 (DGESIC) i 2001SGR 00288 per a Avel·lina Suñer. Les autores volen expressar el seu agraïment a en Xavier Renedo, en Sadurní Martí, en Nicolò Messina, en Rafael Ramos i en Joan Torruella.

que es conservarà fins a l'actualitat per a introduir causes o finalitats de caràcter discursiu, sobretot en la llengua oral.

2. DEL LLATÍ A LES LENGÜES ROMÀNIQUES: VERS EL CARÀCTER POLISÈMIC DE *QUE*

Segons Väänänen (1968: 270), el llatí popular simplifica notablement la complexa formalització sintàctica que presenta el llatí literari en la subordinació substantiva i adverbial. Väänänen afegeix que a la llengua popular la *consecutio temporum* entre el verb de la principal i la subordinada té uns usos més reduïts i menys variats que els de la llengua literària:

La prosa latina clásica ha desarrollado en medida considerable un sistema de subordinación, mientras que el habla familiar y popular, aun sin ignorar la sintaxis de la subordinación, ha hecho de ella un uso relativamente reducido y poco variado, sobre todo por cuanto se refiere a las oraciones completivas y circunstanciales; y, por supuesto, queda al margen de la complicadísima máquina de la concordancia de tiempos que caracteriza al latín clásico.

El contrast entre procediments sintàctics en llatí clàssic i mecanismes pragmàtics en llatí popular es pot il·lustrar fàcilment amb l'estudi de la gènesi del nexa *que*. Segons Meyer-Lübke (1890-1906 [1974], III: 643-667) *que* és l'única conjunció –amb l'excepció de *ca* en el sud d'Itàlia– que aplega els usos del *quod* completiu i causal, de l'*ut* completiu, concessiu, consecutiu i final, i també del connector de les antigues oracions completives d'infinitiu en les llengües romàniques. Aquesta simplificació sintàctica comporta, en conseqüència, una major complexitat en la informació pragmàtica que ha de deduir el receptor.

En llatí literari, *quod* ja podia tenir dos valors: completiu i causal. La conjunció *quia*, que era causal en un principi, es va anar fent servir també per a introduir oracions completives.² Cal afegir, a més, que en llatí popular les completives introduïdes per *quod* i també les introduïdes per *quia* van substituint progressivament les construccions d'infinitiu del llatí literari. Segons Väänänen (1968: 275), la construcció amb *quod* i *quia* es generalitza tant en autors cristians com en altres del baix llatí. D'acord amb

2. Prova d'aquesta vacil·lació és l'ús alternatiu que fa Ciceró entre *laudo quod* i *laudo quia*, tal com observa Väänänen (1968: 275).

aquest filòleg, la influència grega fa un paper determinant en aquesta progressiva simplificació del sistema. En els exemples de (1) queda clara l'alternança entre *quod* i *quia* en un mateix context.

- (1) a. scis *quod* epulum dedi (*Petr.*, 71, 9; 'saps que he ofert un àpat').
b. Scimus *quia* hic est filius noster (*Vulg. Ioh.*, 9, 20; 'sabem que aquest és el nostre fill').

A partir del segle III, l'ús de *quia* en lloc de *quod* és cada cop més freqüent –amb l'excepció de la Gàl·lia Merovíngia on preval la segona conjunció. Així mateix, *quod* substitueix també l'*ut* consecutiu i final, com es pot veure en els exemples de (2).

- (2) a. uulnus ita insanabile facit, *quod* totus pes amputandus sit (*De ueterinaria medicina*, 31.4; 'això produeix una ferida tan incurable que tot el peu ha de ser amputat').
b. non uelle dicit sanctum ante quam sit, sed prius esse, *quod* uerius dicatur (*Regula monachorum*, 4; 'no s'ha de voler ser anomenat sant abans de ser-ho, sinó ser-ho primer, per tal de rebre aquest nom amb més certesa').

En èpoques posteriors, en llatí merovingi del segle VI, apareix una nova conjunció completiva i causal suposadament pronunciada com a /ke/ (< QUAE, QUEM o QUID) que alterna amb *quod* en un primer moment i arriba a substituir-lo més endavant. En els primers textos romànics, en contextos on la paraula següent comença per vocal, trobem *ched* en italià, *qued* en francès i *quez* en provençal. Aquestes formes palesen que l'ètim *quid*, del qual procedeixen, ha anat substituint de forma progressiva *quod*. Segons Meyer-Lübke, aquest procés de substitució de *quod* per *quid* és afavorit perquè *quia*, el nexa que alterna amb *quod*, es redueix a *qui* davant de vocal (Diez 1874-1876 (1973), III, 315-325; Ernout & Thomas 1953²: 295-312; Bassols 1956: II, cap. IX, i Herman 1997 (1a ed. 1975): 104-113). A més, segons Meyer-Lübke, el nexa *que* no sols recull els usos de les conjuncions subordinants *quod*, *quare* i *quia* que encapçalen les frases on s'expressa la causa real sense cap mena de pausa respecte a la principal, sinó també les conjuncions coordinants llatines *nam* i *enim* introductores d'oracions independents amb valor d'explicació addicional o incidental, separades de la frase principal per una pausa.

És per tot això que no resulta estrany que des dels inicis –tal com veurem en els apartats següents– la conjunció *que* aplegui, a més del completiu, els valors adverbials causal i final, entre d'altres.³

3. QUE A LES LLENGÜES ROMÀNiques MEDIEVALS: DEL PREDOMINI DE L'ORALITAT DELS INICIS A LA CODIFICACIÓ SINTÀCTICA DE NEXES COMPLEXOS.

Segons Nadal i Prats (1982: § 9.3.2) la recreació de la sintaxi de la frase que han de dur a terme les llengües romàniques passa en els segles X, XI i XII per un predomini de la parataxi sobre la hipotaxi. Per a expressar la relació entre les frases sense nexes conjuntius o només amb un nexa polisèmic, es feia servir el ritme i la melodia, el *tempo* i el to, als qual caldria afegir la relació d'implicació entre les clàusules, cosa que comporta en tots els casos un predomini de les característiques de l'expressió oral. Així doncs, en la primera època del català medieval, i de forma residual, en èpoques posteriors el nexa *que* té diverses lectures adverbials que depenen de l'acte d'enunciació. Això és possible gràcies al valor no marcat de *que*, que funciona com una espècie de conjunció «comodí», aspecte que ha estat ressaltat per molts autors (Par 1923, Alcover & Moll 1930-1961, Coromines 1980-1991, per al català; Bello 1874 (1988), Cuervo 1953-1994, Rivarola 1976: 43, Fuentes 1985, per al castellà; Foulet 1928 (1974), Anglade 1965⁴, Grevisse 1993, Moignet 1984: 336-339, Moignet 1988²: 233-254, Étienne 1895 (1980), i Buridant (2000), per al francès; i Battaglia 1966-1995 i Rohlf's 1969, per a l'italià).

En els dos apartats que segueixen tractarem l'evolució dels esquemes sintàctics bipolars corresponents a causals (§ 4) i finals (§ 5) introduïdes pel nexa *que*.

4. CAUSALS

Les estructures causals s'organitzen entorn de dues proposicions que mantenen una relació d'implicació mútua: la causa i la conseqüència. Des dels orígens, es documenta una gradació des de la simple juxtaposició de la causa i la conseqüència fins

3. Per a altres valors adverbials del nexa *que* en castellà medieval vegeu els treballs de Bartol (1988) i Batllori, Sánchez i Suñer (2000).

a l'articulació d'estructures més complexes. En un primer moment, l'oralitat afavorirà que es marqui la causa simplement amb ordenadors discursius com *E per ço*, *E per akesta cosa* –vegeu (3)–, on es manté encara una estructura bàsicament paratàctica.⁴

- (3) a. E ssó rancurós de Guilelm Arnal quar fed conveniència de la mia onor ab suo fratre senes lo men consel e-l men sobud, et non-olaud ne non-o hautorg. *E per ço* non-o rancuré in vita de Guilelm Arnal quar non-o sub entrò mortuum fuerit Guilelm (*Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, Moran & Rabella 2001: 59).
- b. Contencion an molts hòmens si dei hereditar lo enfant ki de feesch és nad et akí elexs de prob és mort. *E per akesta cosa* ke sia adabert als proxmes parents la sucescion de la hereditat d'akel enfant (*Liber iudiciorum*, Moran & Rabella 2001: 78).

L'ús preferent de la parataxi implica conservar la successió temporal dels esdeveniments de la qual es deriva la relació implicativa de causalitat. Per contra, la creació de nexes semànticament més especialitzats, com *perquè*, permet l'alteració de l'ordre temporal amb finalitats discursives.

En una fase evolutiva posterior, es desenvoluparà l'ús de nexes causals subordinants: el nexa *que* polisèmic i altres nexes amb un contingut específic (*perquè*, *pues que*, *car*, etc.). La selecció d'un nexa o altre té a veure amb la posició de la subordinada respecte a la principal i també amb l'expressió d'una causa real o d'una causa lògica.⁵

La construcció causal precedida de *que* pot ser un adjunt circumstancial –com es pot veure a (4)– o un adjunt oracional –vegeu (5). En tots dos casos, la clàusula va posposada i el verb està en indicatiu. Deixant de banda aquests paral·lelismes, hi ha força diferències entre ambdues construccions.

- (4) a. E nós, quan hoïm la paraula, plach-nos molt, *que* ben semblava que de gran amor li venia (Jaume I, *Crònica*, cap. 140, 137).
- b. En semblant manera es de mentida, *que* no pot hom saber veritat, que ab temprança ha concordança (Ramon Llull, *Llibre de Virtuts e de Pecats*, escrita entre 1312 i 1313: 232).

4. Aquest tipus d'estructura sintàcticament menys complexa es dona encara en el discurs oral i és una fase prèvia a la subordinació en el procés d'aprenentatge.

5. Deixem per a futurs treballs l'estudi de la relació que hi ha entre l'ordre en què apareixen les proposicions dintre d'una oració bipolar causal i l'elecció del nexa.

- c. totes quantes albergades l'orde de l'Espital ha en la senyoria del senyor rey són dirruïdes e dissipades, *que* no fan fruyt alcú (*Epistolari de la València medieval (I)*, 13; cristianització urbanística d'una antiga ciutat musulmana [18 juliol 1393]).
- d. Altres vénen a la gràcia de Déu de mig jorn, e és vent calt e humit, e açò signifie prosperitat, *que* poch són que·s tornen a déu dels richs (Sant Vicent, *Sermons*, 166).
- (5) a. E dixeren los cavallers: «Lo rey vos mana que vingats, *que* ell ha apparaylat de menjar, e *que* mils e pus alegrament menjarets là ab ell que no faríets aquí» (Jaume I, *Crònica*, cap. 248, 212)
- b. Ve en mal guany, vilana traydora, *que* no est bona sino a scatar peix (Metge, 2378; Par 1923: 361).
- c. E feren la letra e donaren-li un ca negre, [...] e donaren-li tres doctrines: la primera que no·s senyàs: «*Que*, si·t senyes, cauries del ca» (Sant Vicent, *Sermons*, III, 225, 22).
- d. E l'endemà, la dita dona, extrajudicialment, hoc e puys en juhí e denant lo consell, qui·s tenia per la elecció de jurats, dix que·ls dits Metge e Montó no y merien mal, *que* ella sola ho havia fet. (*Epistolari de la València medieval (I)*, 161; [...] i castig [24 maig 1399]).
- e. Ço és, no anem avant, *que* gran perill és, car lo leó stà el camí (Eiximenis, *Terç Crestià*, cap. 429).
- f. Calla, *que* ets fol·la: –dix la princesa (*Tirant*, cap. 231).

A la primera construcció –la dels exemples de (4)–, la causal va encapçalada per un *que* subordinant i tota la clàusula té un significat argumentatiu que indica el motiu o la causa real perquè té lloc l'acció o l'estat de coses a què al·ludeix la principal. A la segona –la dels exemples de (5)– els adjunts oracionals fan referència a una causa incidental lligada a l'enunciació, anomenada també causa lògica, i aporten un matís explicatiu respecte al que s'ha dit anteriorment. En aquest segon cas, el nexa té un valor coordinant o discursiu, que recull els usos coordinants que tenien en llatí *nam* i *enim*. Els adjunts oracionals es combinen preferentment amb frases que contenen un verb de volició, un imperatiu, un desig o una interrogació, actes de parla més propers a la llengua oral.⁶

La caracterització sintàctica i semàntica dels adjunts de predicat o circumstancials i dels adjunts oracionals o no circumstancials apareix a Rigau (2002: 2045 i següents).

6. Garachana i Vila (en premsa) analitzen la formació dels valors discursius del nexa *porque* del castellà medieval i observen que a l'Edat mitjana aquesta conjunció va lligada a causes reals i que a partir del segle XIV es documenta també com a introductora de causes lògiques (funció que anteriorment corresponia a *ca*). Es pot constatar un reajustament del sistema en l'expressió de la causa: d'una banda, les oracions introduïdes per *porque*

La diferència entre uns i altres rau principalment en l'àmbit d'incidència de l'adjunt. Els adjunts circumstancials formen part de l'esdeveniment expressat pel predicat, adduint-ne una circumstància com lloc, temps, causa, finalitat, etc. En el cas dels adjunts causals, per exemple, s'exposa el motiu o raó perquè s'ha produït el que s'esmenta a la predicació verbal. Per aquest motiu la negació o els adverbis que tenen àmbit sobre el sintagma verbal afecten també aquests adjunts i en alguns casos es pot recuperar l'adjunt mitjançant un clíctic associat al verb.

Els adjunts oracionals, no predicacionals o no circumstancials, sempre en termes de Rigau (2002: 2051-2053), no cauen dintre de l'àmbit de la predicació. Incideixen sobre la totalitat del que s'esmenta a la frase, expressant condicions de veritat o bé qüestions lligades al discurs o enunciació. Donat el seu valor perifèric, la negació oracional no els afecta i no poden aparèixer mai en forma de clíctic. Per aquest mateix motiu solen anar separats per comes en el discurs escrit o per pauses a la llengua parlada, i es poden avantposar o tenir caràcter parentètic segons l'organització del discurs que decideix el parlant.

Els adjunts circumstancials introduïts per un nexa *que* argumentatiu apareixen freqüentment recollint el valor d'un altre connector causal anterior, *perquè*, *per ço*, entre d'altres (6b) –com una mena de recurs estilístic anafòric que evita el pleonasma de la partícula preposicional o adverbial. També sovintegen darrere una subordinada causal *per* + infinitiu (6c), o bé quan en el discurs anterior s'ha esmentat un sintagma com *raó* (6a).⁷

- (6) a. E dixeren-nos, per ell, lo mestre d'Uclés e Don Diego de Viscaya que l'infant era vengut *per aquesta raó: que* era casat ab nostra fiyla e que creya ell que nós no la porfem mils casar ab nuyl hom del món que ab ell (Jaume I, *Crònica*, cap. 345, 266).

passen d'ocupar sistemàticament la primera posició a situar-se després de la principal. D'altra banda, passen de tenir significat argumentatiu a tenir significat discursiu.

- (i) a. Porque se tarda el rrey non lo ha sabor (*Cid*, v. 3014).
b. Dadlas a qui quisiéredes, ca yo pagado so (*Cid*, v. 2089).
c. oydo he dezir que es peligro abrir o apremiar las postemas duras, porque más se enconan (*Celestina*, Auto 1, 89-90).

7. El mateix documenta Bartol (1988) per al castellà. Tot i que *porque* és el nexa causal predominant a *Las Siete Partidas*, la conjunció *que* es fa servir en moltes coordinacions en què la primera oració causal que apareix en el discurs va encapçalada per *porque*:

- (i) et acaesciese despues quel testamento fuese revocado por alguna razon derecha, asi como si fuese falso, ó *porque* aquel que lo fizo non podie con derecho facer testamento nin mandas, ó *que* era quebrantado por otro testamento que fuese fecho despues (*Siete Partidas*, v-14-XLII: 343).

Sobre el procés d'extensió de la partícula des de les construccions en infinitiu a les de *que* amb verb flexionat, vegeu la nota 11.

- b. E *per açò* enviam per vós, *que* volem més lo regne per a vós que per ell ni per altre hom en lo món (Jaume I, *Crònica*, cap. 139, 137).
- c. En açò, senyora, farets ço que devets *per* embellir la ciutat, com l'interés sia fort poch, *que* no és alcun qui·n compràs sots aquestes condicions (*Epistolari de la València medieval (I)*, 15; Bellesa i salubritat, objectius de l'urbanisme municipal [6 febrer 1402]).

A finals del segle XIII, la codificació sintàctica del valor causal mitjançant la inserció de marques prepositives o adverbials afecta més els adjunts circumstancials que els oracionals. Això comportarà la substitució sistemàtica del *que* subordinant argumentatiu per nexes com *car* o *perquè* en oracions causals circumstancials. Aquest procés es pot observar de forma clara si s'examinen edicions successives d'un mateix text medieval, tal com s'evidencia a dues còpies d'Eiximenis on *que* és substituït per *car* sistemàticament:

- (7) a. La II és *que* en l'estiu donen a hom treball e enuyg mosques, puces e pudors
- a'. La II és *car* en l'estiu donen a hom treball e enuyg mosques, puces e pudors (Eiximenis, *Dotzè Llibre del Crestià*, cap. 36).
- b. ¿Tu ets posat rey *que*·ns regesques reyalment
- b'. ¿Tu ets posat rey *perquè*·ns regesques reyalment (Eiximenis, *Dotzè Llibre del Crestià*, cap. 53).

Per contra, l'ús de *que* com a nexes de causals lògiques lligades a l'enunciació ha perdurat fins avui dia, sobretot en la llengua oral, tal com mostren els exemples de (9).

- (8) a. Tanca la finestra, *que* tinc fred.
- b. Deixa'm diners, *que* m'he oblidat la cartera.

Quant al castellà, com s'explica a Batllori, Sánchez i Suñer (2000), l'ús del nexes *que* causal està ben documentat en els textos medievals. Carrera de la Red (1982: 75) fa palès el fet que a l'obra de Berceo aquest valor de *que* ocupa el segon lloc pel que fa a la freqüència d'ús de les conjuncions (en primer lloc Berceo empra *ca* –quatre-cents casos–, en segon lloc, *que* –no passa dels setanta casos–, i en tercer lloc *porque*). Bartol (1988: 86) troba vint-i-cinc exemples de *que* causal a *Las Siete Partidas* i explica que hi ha més de dos mil exemples de *ca* i dos mil dos-cents setanta de *porque*. A continuació es pot observar el fet que en castellà medieval tant les causes reals (10) com les lògiques (11) poden anar introduïdes per *que*.

- (9) a. Tóvose la Gloriosa que era afontada *que* tan villana mientras la avién despoiada (Berceo, *Milag.*, v. 882ab).
b. Ovo de ti Dios duelo *que* eres tan lazada (Berceo, *St. Doming.*, v. 682c).
c. e fizieron cibdat yuso en lo lanno, *que* non quisieron poblar suso o eran los castiellos (*Primera Crónica General*, 15a).
d. La culpa fue en aquel que los conbido, *que* non cato la leche que les dava a comer (*Sendeban*, González Ollé 1993: 116).
- (10) a. En prestan les delo ageno, *que* non les cumple lo suyo (*Cid*, v. 3248).
b. et díxole: –Fabla quedo, *que* yo he sentido ladrones que andan ençima de nuestro tejado [*Calila e Dimna*: 109]
c. «Çertas», dixo el vno dellos, «conosçernos deuiedes, *que* muchas malas sonochadas e malas matinadas auedes de nos resçebidas en este logar» (*Zifar*, 44-45).
d. CELESTINA: Pues alégrate, vieja, *que* más sacarás de este pleyto que de quinze virgos que renovarás (*Celestina*, 171).

Quant al castellà medieval, la conclusió a què arriben Batllori, Sánchez i Suñer (2000) és que l'obra d'Alfons X representa un moment d'inflexió en el registre escrit. Les estratègies pragmaticodiscursives típiques de la llengua oral que s'havien reflectit fins aleshores de manera fidel en els textos s'abandonen progressivament davant l'ús cada cop més freqüent de nexes adverbials constituïts per delimitadors sintàctics dels diversos valors causals (o sia, preposicions i/o adverbis + *que*). Les conjuncions *porque*, *pues que*, etc. passen a especialitzar-se amb aquest valor a la llengua escrita, mentre que el nexa *que* es reservarà únicament per a introduir causes lligades a l'enunciació.

En aquest sentit, els exemples del *Calila e Dimna*, el *Zifar* i, sobretot, *La Celestina* evidencien que des del segle XIII *que* causal apareix en diàlegs (sia estil directe, sia estil indirecte) en contrast amb la part narrativa on alternen *pues que*, *porque*, *ca* o altres nexes. Això confirma, per tant, l'especialització de *que* com a nexa causal típic de la llengua oral, on el valor causal es pot deduir de les inferències o implicatures discursives pròpies de l'acte de parla. A la llengua escrita, aquest valor s'obtindrà a partir de la presència dels marcadors o delimitadors que hauran codificat sintàcticament aquest significat, la funció dels quals consisteix a orientar temporalment i/o aspectual la frase subordinada en relació a la principal.

Tal com succeïa en català, en castellà medieval el nexa *que* dels adjunts circumstancials recull freqüentment el valor d'un connector causal anterior. Així, *que*

pot aparèixer en enumeracions darrere d'una subordinada causal introduïda per *porque* (11b) i també en casos en què en el discurs anterior hi ha un sintagma com *razón* (11a).

- (11) a. Nos bien la sabemos aquesta *Razon*, / *Que* derecho demanda el Çid Campeador (*Cid*, vv. 3229-3230).
 b. et ninguno de vos non encubra ninguna cosa de loque sopiere *por muchas razones: la primera, porque* vós non devedes aver pesar que el juizio caya contra quien deve [...] *et la segunda es que*, quando el malfechor es [...] (*Calila*, 191).

Pel que fa al francès antic (c. 842-1350), l'expressió de la relació causa-conseqüència es podia fer –tal com s'ha documentat per al català i el castellà– amb estructures paratàctiques –vegeu (12). En aquest exemple les proposicions apareixen juxtaposades i és el parlant qui té la responsabilitat de deduir la relació causal entre els dos fets mitjançant una inferència pragmàtica.

- (12) Li empereres se fait e balz e liez, Cordres a prise e o les murs peceiez (*Roland*, 96-7; Buridant 2000: 614; 'L'emperador es mostra tot joiós, ha sotmès Cordres i ha fet miques els murs').

D'altra banda, les subordinades causals també podien anar introduïdes per *que*, *quant* (*puisque*), *puisque*, *por o que*, *por ço que*, *de ço que*, etc. i es construïen sempre amb el verb en indicatiu, excepte quan expressaven una causa falsa. En aquests casos, el nexa era *non que* o *non pas que* i el verb anava en subjuntiu, com en francès actual (Anglade 1965⁴:217-218). En la mateixa línia, Foulet (1928 [1974]: 290-292) ofereix una descripció de la formació de les conjuncions del francès mitjançant preposicions o adverbis i la partícula *que* o *com*, on explica que el nexa *que* del francès antic també podia tenir valor causal. A més, en francès antic, com en altres llengües romàniques, *que* causal alternava amb la conjunció *car* / *quar* en els textos escrits.⁸ Actualment, aquests

8. El més sorprenent, però, és que Foulet atribueix l'ús de *que* a la llengua escrita i el de *quar* a la llengua corrent. El seu argument es basa en el fet que troba vint-i-sis exemples de *que* i tretze de *quar* a *La Chastelaine de Vergi* (segons ell, el més aristocràtic dels textos de què disposa). D'altra banda, troba curiós el fet que *quar* hagi desaparegut de la llengua oral i només es faci servir en la llengua escrita:

(i) Il semble toutefois que *quar* appartînt plus nettement à la langue courante, que à la langue littéraire [...] Aujourd'hui *que* au sens de «car» a complètement disparu et *car* lui-même, chose curieuse, n'est plus guère employé que par la langue écrite. Dans la conversation on lui préfère en général *parce que*, *vu que*, *attendu que*.

usos s'han perdut i *que* ha passat a formar part de nexes més complexos com ara *parce que*, *vu que*, etc.

If faut noter un emploi de *que*, marquant cause, où se complaît la vieille langue. On aime à se servir de ce mot pour relancer une phrase au moment où on la croyait finie. On voit qu'ainsi employé le mot est synonyme de «car», et en effet les deux mots étaient au moyen âge sur le même pied.

Així doncs, tal com succeïa en català i en castellà medievals, en francès antic *que* podia tenir significat argumentatiu i, per tant, introduir causes reals, segons es pot veure a (13):

- (13) Molt er ombrages / en cele part li granz boschages / *que* molt parfons estoit li vaus (*V. P.*, 1027-1029; Foulet 1928 (1974): 292; ‘Tenia moltes ombres en aquella part el gran bosc, perquè era molt profunda la vall’).

De la mateixa manera, en francès antic el *que*, a més del valor argumentatiu, pot introduir una causal discursiva, vegeu (14a). Pel que fa al francès mitjà (c.1350-1600), Marchello-Nizia (1997: 368) considera que aquest *que* és problemàtic i conclou que es tracta d'un nexa molt utilitzat en els diàlegs. Segons l'autora, podria ser un element de represa de *pour quoy* o potser un nexa explicatiu.⁹

- (14) a. Mais soies bien creans ens ou vrai Sauveour / Et en saint Nicolai, / *Que* jou de verté sai que sen secours aras (*Nicolas*, 551-53; Buridant 2000: 511; ‘doncs sigues

(ii)

<i>La Chastelaine de Vergi</i>	26 <i>que</i> vs. 13 <i>quar</i>
<i>Vair Palefroi</i>	41 <i>quar</i> vs. 10 <i>que</i>
<i>La Male Honte</i> (2a. versió)	6 <i>quar</i> vs. 1 <i>que</i>
<i>Courtois d'Arras</i>	15 <i>quar</i> vs. 4 <i>que</i>
<i>Le Garçon et l'Aveugle</i>	6 <i>quar</i> vs. 1 <i>que</i>
<i>Le Jeu de la Feuillée</i>	19 <i>quar</i> vs. 1 <i>que</i>

Caldria veure els exemples concrets d'aquests textos per tal de poder establir si *que* apareix més freqüentment en diàlegs o bé en la part narrativa.

9. «Il est enfin trois emplois de *que* qui font problème. Il s'agit d'abord d'un *que* utilisé en dialogue, dont il est difficile de définir le statut: reprise de l'interrogatif *por quoy*? ‘explicatif’? ou bien sert-il à nominaliser la proposition qu'il introduit, ou à en faire la complétive d'un verbe sous-entendu? [...] Il s'agit ensuite du *que* ‘explicatif’ qui, très fréquent en ancien français, subsiste encore au xve siècle».

ben creient en el veritable saber i en sant Nicolau, perquè amb tota certesa sé que t'ajudarà').

- b. et il leur demandoit: «*Pour quoy ne prenez vous ce que nos gens vous offrent?*» Et il disoient: «Sire, *que il nous offrent pou*» (Joinville, *Vie de Saint Louis*, § 58; Marchello-Nizia 1997: 368; 'i ell els va demanar: «Per què no preneu vós el que la nostra gent us ofereix?» I ells li van dir: «Senyor, perquè ens ofereixen poc»).

En italià, les causals introduïdes pel nexa *que* també segueixen els patrons sintàctics descrits anteriorment. Segons Battaglia (1966-1995) i Tekavèic (1980: 465-473) hi ha una extensa documentació del nexa *che* causal. També trobem conjuncions formades per *che* precedit de *da*, *da poi*, *già*, *perciò*, *siccome* i *però*, i locucions causals més modernes formades a partir de construccions absolutes lexicalitzades com *visto che* o *dato che*. Com fa notar Tekavèic (1980: 470), el *che* sobreviu actualment escrit com a *ché*. Així doncs, com les altres llengües romàniques, l'italià compta amb dos tipus de causals: les argumentatives o circumstancials adjuntes al predicat –vegeu (15)– i les discursives o adjuntes a l'oració –vegeu (16).

- (15) a. Feciono duca di Puglia il conte Cammone, ma poco regnò, *che* poi tornò la signoria al figliuolo di Ruggeri (G. Villani, 4-34; Battaglia 1966-1995: 27; 'Van fer duc de Puglia el comte Cammone, però va regnar poc, perquè després el poder va tornar al fill de Ruggeri').
- b. Adonque le tre scienze sono bisogno a parlare et al dittare, *che* senza loro sarebbe neente (Latini, *Rettor.*, 34-20; Battaglia 1966-1995: 27; 'Així doncs, a totes tres ciències els manca la parla i l'escrit, perquè sense ells no serien res').
- c. E io anima trista non son sola, / *ché* tutte queste a simil pena stanno (Dante, *Inf.*, VI, 55; Tekavèic 1980: 470; 'I jo ànima trista no sóc sola, perquè totes aquestes tenen una pena semblant a la meva').
- (16) a. Dimmi ove sono, e fa ch'io li conosca; / *ché* gran disio mi stringe di sàvere / se 'l ciel li addolcia o lo 'nferno li attosca (Dante, *Inf.*, 6-82; Battaglia 1966-1995: 26; 'Digues-me on són, i fes perquè jo els conegui perquè un gran desig em demana saber-ho, si el cel l'endolceix o l'infern el fatigreja').
- b. Andiam *che* la via lunga ne sospigne (Dante, *Inf.*, IV, 22; Tekavèic 1980: 465; 'Anem, que la vida llarga ens empeny').
- c. Dunque molto ti guarda di non seguire le voglie de la gola, *che* se tu comperrai oggi un pollastro, domane ti chiederà il cappone, e cosi sempre l'appetito cresce (Paolo da Certaldo, 344; Battaglia 1966-1995: 27; 'Així doncs, guarda't molt de seguir els

desitjos de la gola, perquè si tu avui compres un pollastre, demà et demanarà el capó, i així la gana sempre creix'

- d. Oh ringraziato sia Dio, *che* pur lo dicesti (Galileo, 3-4-514; Battaglia 1966-1995: 27; 'Oh gràcies a Déu, perquè malgrat tot ho vas dir').

Queda clar, doncs, que en italià medieval la causa lògica es pot expressar mitjançant els adjunts discursius causals introduïts pel nexa *que*. Cal afegir, però, que aquests usos no sols s'han mantingut als segles XVIII i XIX –vegeu (17)–, sinó que també han perdurat fins als nostres dies –vegeu (18).

- (17) a. Meno ciarle, signora, vada a casa, *che* farà meglio (Goldoni, III-33; Battaglia 1966-1995: 27; 'Menys xerrameca, senyora, se'n vagi a casa, que farà millor').
b. Piange, *che* ben hai donde, Italia mia, / le genti a vincer nata / e nella fausta sorte e nell'ria (Leopardi, I-18; Battaglia 1966-1995: 27; 'Plora, perquè tens raó per fer-ho, Itàlia meva [...]').
- (18) a. Chiudi la finestra, *che* fa freddo ('Tanca la finestra, que fa fred').
b. Non correre, *che* ti farai male ('No corris, que et faràs mal').

5. FINALS

Contràriament al que havíem observat per a les causals, la finalitat no es pot expressar mitjançant la parataxi. La finalitat és una relació implicativa en què el segon membre de l'oració bipolar té caràcter prospectiu i, per tant, s'ha d'expressar en subjuntiu, mode que requereix la presència obligatòria d'un nexa subordinant. L'expressió de la finalitat anirà, doncs, associada a estructures hipotàctiques i al desenvolupament del mode subjuntiu.¹⁰

En les èpoques primerenques del català escrit es poden expressar finalitats amb el nexa subordinant polisèmic *que* i amb les locucions conjuntives *per ço que* i, posteriorment, *per tal que*.

- (19) a. Aquesta remembransa à feita P. de Canet *per so que* li-o puscha negar (*Reconeixement de deutes a Pere de Canet*, Moran & Rabella 2001: 107).

10. «En latín tardío [...] el subjuntivo sufrió un proceso de desemantización debido al desarrollo anterior que esta categoría había alcanzado en la subordinación. Se desdibujó su contenido modal y, en ciertos contextos, dejó de oponerse significativamente al indicativo» (Porcar 1993: 175).

- b. Trencar manda lo cor *per aizò que* om se tola les males cogitacions e ls pecatz de si (*Homilies d'Organyà*, feria IIII en cap. de jejunio; Moran & Rabella 2001: 93).

Com passava en les causals, l'evolució d'un sistema de nexes semànticament més específics a partir del segle XIII farà recular l'ús del *que* només com a introductor de finalitats de caràcter discursiu, ús que ha perdurat fins avui dia.

- (20) a. Porta'm el rebut, *que* vegi bé què ha costat
 b. Posa't l'abric, *que* no agafis fred

De forma paral·lela al que s'havia vist per a les causals, les clàusules finals introduïdes per *que* poden ser adjuntes al predicat –vegeu (21)– o bé adjuntes a l'oració –vegeu (22). En tots dos casos són clàusules en subjuntiu posposades a la principal però les primeres al·ludeixen a una finalitat derivada del predicat principal, que ha de ser per força agentiu, mentre que les segones, que tenen caràcter explicatiu o discursiu, expressen finalitats lligades a l'enunciació. Aquestes últimes es combinen preferentment amb oracions en imperatiu, fórmules volitives o d'obligació. És molt probable que en la llengua oral les finals adjuntes al predicat formessin un sol grup fònic amb la principal mentre que les segones –com passa avui dia– constituïrien un grup fònic independent amb una entonació més baixa que el cos de l'oració principal. Aquesta ruptura en l'entonació dels adjunts oracionals queda reflectida en les edicions actuals mitjançant una coma.

- (21) a. Vera cosa és e certa que nostre avi, el rei Don Amfós, feu parlar matrimoni a l'emperador de Constantinoble *que* li donàs sa filla per muyler (Jaume I, *Crònica*, 2, 7).
 b. Posà-les nostre senyor en lo firmament del cel *que* il·luminassen la terra e *que* senyoreressen lo dia e la nit (*Serra Gèn*, 4; Alcover & Moll 1930-1961).
 c. puyt remet les a Radamantus *quels* do la sentència que merexen (Metge, 1968; Par 1923: 366).
 d. feula aportar ab gran diligència a Bolunya a sa germana [...] *que* la nodris e que la instruis (Metge, v. 304; Par 1923: 366).
 e. han feyt enguany de fet establiment penal *que* alcú no gosàs traure o fer traure de la dita vila o terme d'aquella alguns blats, sots certa pena (*Epistolari de la València medieval (I)*, 26; El blat de la Ribera, motiu de conflictes [3 agost 1380]).

- (22) a. Donchs, veus ací què vol dir intel·ligència; mas specialment jutges la han més mester, *que* no vullats fer injustícies, ni jutjar segons l'enteniment, ni segons la vista (Sant Vicent Ferrer, 151).
- b. «Hee, sènyer! E tenit ·XII· diners per a una missa, e pregau a Déu per mi *que*·m do pau ab mon marit» (Sant Vicent Ferrer, 166).
- c. Adobam lalfarda *que* nom cobra tant los pits (Metge, 2373; Par 1923: 366).

A diferència del *que* passa avui dia, un *que* d'una oració adjunta final pot recuperar anafòricament el valor d'una preposició o partícula que ha aparegut abans en el discurs. Aquesta situació és la que podem trobar en un exemple com el següent –vegeu (23)– en què la completiva *que nos fossem seyor de Montpesler* està coordinada amb l'oració d'infinitiu introduïda per la preposició *per*.¹¹

- (23) Dona Maria anà a la cort de Roma *per* mantenir son dret, e *que* nos fossem seyor de Montpesler (Jaume I, *Crònica*, 4).

Com s'ha observat per a les causals, creiem que les dades de què disposem indiquen clarament que la codificació sintàctica del valor final mitjançant la inserció de marques prepositives o adverbials afecta més els adjunts circumstancials que els oracionals. És a dir que, a partir del segle XIII, el nexa *que* subordinant s'anirà substituint per nexes com *perque* o *per que* preferentment en les oracions finals circumstancials.

S'ha d'afegir que la freqüència d'ús de clàusules precedides per *que* amb valor final és molt menor que amb valor causal, no sols en català, sinó també en les altres llengües romàniques. Hi ha molts factors que podrien explicar aquesta diferència però creiem que un d'ells és l'ús minvat que es fa del subjuntiu en les èpoques primerenques.

En castellà, segons documenten Batllori, Sánchez i Suñer (2000), la construcció amb *que* final –més minoritària que la causal– també pot introduir finalitats amb valor circumstancial (24) i finalitats lligades a l'acte d'enunciació (25). En tots dos casos el verb de la subordinada ha de ser el subjuntiu.

11. Noteu que els infinitius amb interpretacions adverbials han d'anar per força introduïts per una partícula o una preposició que codifiqui el valor adverbial. En el cas de l'infinitiu *mantenir* de (25), aquest paper el faria la preposició *per*. En canvi, com hem anat veient al llarg d'aquest article, la preposició té caràcter facultatiu davant d'una subordinada adverbial introduïda per *que*. És probable que la codificació sintàctica de la implicatura s'hagi produït a partir d'un procés d'extensió de la partícula des de les construccions en què precedeix un infinitiu a les de *que* amb verb flexionat. Deixem aquest aspecte per a futures investigacions.

- (24) a. Quando era chiquiello, fizolo encantar, / *que* non pudiese fierro en el nunca entrar; / e fizolo en orden de sorores entrar, / *que* maguer lo buscasen, non lo pudiesen fallar (*Libro de Alexandre*, vv. 411a-d; Conzález Ollé 1993: 105).
- b. Conbidar te uenjmos, [Oria], nuestra hermana, / [...] / *que* subas a los çielos e *que* ueas que gana / el serujicio que fazes e la saya de lana (Berceo, *Santa Oria*, v. 33 a-d; Menéndez Pidal 1982 (1965, 1ª ed.), I, 134).
- c. un sombrero tien en la tiesta / *que* nol fiziese mal la siesta (*Razón de Amor*, vv. 72-73; Menéndez Pidal 1982 (1965, 1ª ed.), I, 94).
- (25) a. De noche lo lieuen, *que* non lo vean cristianos (*Cid*, v. 93).
- b. Ponga en él su graçia Dios el Nuestro Señor, / *Que* vea la su gloria en el Regno Mayor (Berceo, *Santa Oria*, vv. 184b-c; González Ollé 1993: 98).
- c. Gánam' gracia e bendiçión / e de Jhesú consolaçión, / *que* pueda con devoçión / cantar de tu alegría (Juan Ruiz, *Buen Amor*, vv. 21a-d).
- d. Perico, ve en un salto al vicario del arçobispo, que te de vna carta de descomunjon, *que* muera maldito e descomulgado el traydor malo que me la comjo (*Corbacho*, cap. 39; Menéndez Pidal 1982 (1965, 1ª ed.), II, 625).
- e. Llamame, Juanjillo, al pregonero, *que* me la pregone por toda esta vezjndad (*Corbacho*, cap. 39; Menéndez Pidal 1982 (1965, 1ª ed.), II, 625).

Segons els textos citats anteriorment, es pot observar –sobretot en la llengua escrita posterior al segle XIII– un retrocés en l'ús de *que* com a introductor de finalitats circumstancials mentre que es manté en els usos lligats a l'enunciació.

En el cas del francès antic, com observen diferents autors, com Étienne (1895 [1980]: 287), Anglade (1965⁴: 220-221), Moignet (1988, 2a ed.: 237), o Buridant (2000: 520), les subordinades finals van introduïdes per la conjunció «comodí» *que* i per locucions conjuntives com *por (ce) que*, *por quoui* i, en èpoques més recents per *par (ce) que*, *à la/ cele fin* o *a fin que*.¹² A (26) es pot veure una relació d'exemples on la finalitat s'introdueix amb una conjunció composta.

12. Segons Marchello-Nizia (1997), la llengua francesa dels segles XIV i XV va introduint progressivament nexes formats a partir de *que* i el verb en subjuntiu per a expressar finalitat. La conjunció *afin que*, documentada per primera vegada en els textos del segle XIII, serà segons aquesta autora, la més freqüent des del segle XVI fins al XVII.

(i) Un petit nombre de locutions marquent le but, toutes suivies du subjunctif: *pour ce que*, qui n'est plus employé après le XIVe siècle, *si que* et *par si que* [...] *a ce que*, *a celle fin que*, et *afin que* qui est apparu au XIIIe siècle et sera du XVe au XVIIe siècle la locution la plus fréquemment utilisée pur indiquer le but.

- (26) a. Sunen mil grailles *por ço que* plus bel seit (*Roland*, 1004; Buridant 2000: 624; ‘Sonen mil gralles a fi i efecte que sigui millor’).
- b. baptisez la, *pur quei* Deus en ait l’anme (*Roland*, 3981; Buridant 2000: 624; ‘bategeu-la per tal que Déu en tingui l’ànima’).
- c. Dunkes *par ce ke* mostreit soit com fut sainte la pense del bienurous Job, si est dit que il fut juste (*Moralité sur Job*, 301, 2; Buridant 2000: 625; ‘Així, per tal que sigui demostrat com va ser de sant el pensament del benaventurat Job, s’ha dit que ell va ser just’).
- d. Toutes ytelz choses doiz fere *a la fin que* li puisses plere (*Clefa*, 880-881; Buridant 2000: 625; ‘Totes aquelles coses has de fer a fi que el puguis complaure’).

Com s’ha exposat per a les altres llengües romàniques examinades, la conjunció «comodí» *que* pot introduir en francès, d’una banda, finalitats associades al predicat principal (adjunts circumstancials) i, de l’altra, finalitats que depenen de l’acte de parla en què es manifesta la principal (adjunts oracionals). En els dos grups d’exemples que relacionem a continuació podem veure tots dos tipus de subordinades.

- (27) a. Il siet aguetanz dejuste les porches en repostailles, *que* il ociet le nient nuisant (*PsautierC*, ix, 28; Buridant 2000: 624; ‘ell està amagat al cantó del porxo, per tal de matar l’innocent’).
- b. Prist l’olifan, *que* reproce n’en ait (*Roland*, 2263; Buridant 2000: 624; ‘va agafar el corn a fi i efecte de no rebre cap retret’).
- c. e prist les armes Deu, que seürs peüst estre (Saint Thom., 3280; Étienne 1895 (1980): 287; ‘i Déu va prendre les armes a fi que poguéssiu estar segurs’).
- (28) a. El camp estez, que ne seium vencuz (*Roland*, 1046; Moignet 1988²: 237; ‘Quedeu-vos al camp de batalla, que no siguem vençuts’).
- b. Al’altre voiz lor fait altre somonse / *Que* l’ome Deu quiergent (Alexis, 297; ‘l’altre veu els va fer un altre advertiment, que preguessin a Déu’).

La possibilitat d’utilitzar *que* amb valor final es manté a la llengua oral perquè en francès actual encara es pot emprar el nexa *que* seguit de subjuntiu per a expressar finalitat amb verbs de voluntat i amb imperatius. Es tracta d’usos clarament lligats a l’enunciació. En altres contextos, el significat final ha estat codificat mitjançant preposicions i adverbis: *afin que*, *pour que*, etc.

- (29) a. Deshabillez-vous, *que* je vous examine ('Desvestiu-vos, a fi que us examini').
 b. Approchez-vous, *que* je vous parle ('Acosteu-vos, a fi que pugui parlar-vos').

Segons Battaglia (1966-1995) el nexa *che* seguit de subjuntiu pot introduir proposicions finals en italià. També es documenten conjuncions finals complexes com *perché* o *acciocché*. En italià antic, a més, la conjunció *come* podia tenir significat final, com documenta Tekavèic (1980: 472). En els exemples de (30) es poden veure els casos en què la subordinada introduïda pel nexa *que* argumentatiu funciona com a adjunt circumstancial i en els de (31) el nexa és discursiu i la subordinada funciona com adjunt oracional.

- (30) a. Di doppio peso il detto scudo, e mazza si dava, che quando il cavaliere pigliasse le veraci, e le più leggiere armi, siccome liberato di più grave peso, più sicuramente combattesse, e con maggiore allegrezza (Giamboni, 7-19; Battaglia 1966-1995: 26; 'Es donava l'esmentat escut de doble pes i una maça, per tal que quan el cavaller prengué les armes de veritat i les més lleugeres, fos alliberat del pes més gran, i combatés amb més seguretat i major alegria').
 b. Saria stato impossibile retenerli che non corressino a capitulare (Guicciardini, 54; Battaglia 1966-1995: 26; 'Hauria estat impossible de retenir-los per tal que no correguessin a capitular').
- (31) a. Si li g'averse la scriptura ked illi creçan con la mente (P. de Barsegapè, Tekavèic 1980: 465; 'Descobriu-los l'escriptura, que ells creixin mentalment').
 b. Voi potete ungere la finanza, che chiuda l'occhio (Bacchelli, I-III-188; Battaglia 1966-1995: 26; 'Ja podeu untar la policia, que faci la vista grossa').

5. CONCLUSIÓ

En aquest treball, s'ha analitzat la història dels valors adverbials causal i final associats al nexa *que* en català i també en altres llengües romàniques. Com s'ha pogut veure, del complex sistema de nexes adverbials del llatí clàssic es passa en els primers textos romànics a *que*, una conjunció «comodí» extreta de la llengua oral. La interpretació final o causal (però també consecutiva, condicional o concessiva) de la frase introduïda per *que* es deduïa –com passa actualment en la llengua oral– a partir de la relació d'implicació entre les clàusules i també per marques gramaticals com l'alternança modal indicatiu/subjuntiu del verb de la subordinada, la modalitat o el

tipus de verb de la principal. La manca d'una norma única i l'existència de diferents normes locals afavoreixen que les pautes de la llengua oral s'apliquin amb naturalitat a l'escriptura. És justament per això que els primers textos romànics s'ajusten de manera molt clara als procediments de cohesió oracional utilitzats en la llengua oral.

A partir del segle XIII, els valors causal i final de les subordinades, que s'interpretaven abans gràcies a factors pragmàtics, es codifiquen a la sintaxi mitjançant partícules i la parcel·la que ocupava *que* com a nexa polisèmic es va reduint a mesura que avança l'ús de nexes complexos i semànticament especialitzats com ara *pus que*, *perquè*, *per que*, etc. Com s'observa en tot l'àmbit romànic, la progressiva substitució de *que* per altres nexes afectarà les subordinades causals i finals lligades al predicat principal com a adjunts circumstancials però, en canvi, *que* es conservarà fins a l'actualitat per a introduir causes o finalitats de caràcter discursiu sobretot en la llengua oral.

MONTSERRAT BATLLORI
AVEL·LINA SUÑER
Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, A. M. & F. de B. MOLL (1930-1961) *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexical i etimològic de la llengua catalana*, Palma de Mallorca, Moll. [<http://dcvb.iecat.net>]
- ANGLADE, J. (1965⁴) *Grammaire élémentaire de l'ancien français*, París, Armand Colin.
- BADIA I MARGARIT, A. M. (1973) «Els orígens de la frase catalana» dins A. M. BADIA I MARGARIT, *La llengua catalana ahir i avui*, Barcelona, Curial, pp. 11-28.
- (1973) «Ramon Llull, creador de la prosa catalana» dins A. M. Badia i Margarit, *La llengua catalana ahir i avui*, Barcelona, Curial, pp. 29-43.
- (1981) *Gramàtica històrica catalana*, València, Edicions Tres i Quatre, pp. 321-324.
- (1994) *Gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, §§ 145.4-146.4.
- BARTOL HERNÁNDEZ, J. A. (1986) *Oraciones consecutivas y concesivas en las «Siete Partidas»*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- BARTOL HERNÁNDEZ, J. A. (1988) *Las oraciones causales en la Edad Media*, Madrid, Paraninfo.

- BATLLORI, M., C. SÁNCHEZ & A. SUÑER (2000) «La evolución del sistema de nexes adverbiales del español: un proceso cíclico entre pragmática y sintaxis (el caso de *que*)» dins *Lengua, discurso, texto (I Simposio Internacional de Análisis del Discurso)*, Madrid, Visor Libros, vol. 1, pp. 227-239.
- BASSOLS DE CLIMENT, M. (1956) *Sintaxis latina*, Madrid, CSIC, 2 vol.
- BATTAGLIA, S. (1966-1995) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torino, UTET.
- BELLO, A. (1874 [1988]) *Gramática de la lengua castellana*, Madrid, Arco/Libros.
- BURIDANT, CL. (2000) *Grammaire nouvelle de l'ancien français*, París, S. I., SEDES.
- CUENCA, M. J. (1991) *L'oració composta: la subordinació*, Valencia, Publicacions de la Universitat de Valencia.
- CARRERA DE LA RED, F. (1982) *Las expresiones causativas en las obras de Gonzalo de Berceo*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos.
- COROMINES, J. (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial/ La Caixa
- CUERVO, R. J. (1953-1994) *Diccionario de construcción y régimen de la lengua castellana*, Santa Fe de Bogotá, Instituto Caro y Cuervo.
- DIEZ, F. (1874-1876 [1973]) *Grammaire des langues romanes*, 3 vol., París, Laffitte Reprints.
- ERNOUT, A. & F. THOMAS (1953²) *Syntaxe latine*, París, Klincksieck.
- ÉTIENNE, E. (1895 [1980]) *Essai de Grammaire de l'Ancien Français (IXe-XIVe siècles)*, Genève, Latkine Reprints, réimpression de l'édition de Paris.
- FOULET, L. (1928 [1974]) *Petite Syntaxe de l'ancien français*, París, Champion («Les classiques français du Moyen Age», Manuels).
- FUENTES RODRÍGUEZ, C. (1985) *Sintaxis oracional: las oraciones consecutivas en español*, Sevilla, Alfar.
- GALÁN, C. (1999) «La subordinación causal y final» dins I. BOSQUE & V. DEMONTE (eds.), *Gramática descriptiva de la lengua española*, Madrid, RAE/Espasa Calpe, cap. 56, pp. 3597-3642.
- GARACHANA, M. & M. R. VILA (en premsa) «Formación de los valores discursivos de *porque*» dins *Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid / Universidad Autónoma de Madrid / Universidad de Alcalá de Henares.
- GARCÍA, S. (1996) *Las expresiones causales y finales*, Madrid, Arco/Libros.
- GREVISSE, M. (1993) *Le Bon Usage. Grammaire française*, París, Duculot.

- HERMAN, J. (1997 [1^a ed. 1975]) *El latín vulgar*, Barcelona, Ariel.
- MARCHELLO-NIZIA, CH. (1997) *La langue française aux XIVe et XVe siècles*, París, Nathan.
- MEYER-LÜBKE, W. (1890-1906 [1974]) *Grammaire des langues romanes*, París, Laffitte Reprints, 4 vol. [Reimpressió.]
- MOIGNET, G. (1984) *Grammaire de l'ancien français. Morphologie - Syntaxe*, París, Klincksieck.
- (1988) *Grammaire de l'ancien français. Morphologie - Syntaxe*, París, Klincksieck, Deuxième édition revue et corrigée.
- NADAL, J. M. & M. PRATS (1982) *Història de la Llengua Catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- PAR, A. (1923) *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie (Begründet von Prof. Dr. Gustav Gröber).
- PÉREZ SALDANYA, M. (1999) «El modo en las subordinadas relativas y adverbiales» dins I. BOSQUE & V. DEMONTE (eds.), *Gramàtica descriptiva de la lengua española*, Madrid, RAE/Espasa Calpe, cap. 50, pp. 3308-3311.
- PORCAR MIRALLES, M. (1993) *La oración condicional. La evolución de los esquemas verbales condicionales desde el latín al español actual*, Castelló, Universitat Jaume I.
- SOLÀ, J. (2001) «Relatives i consecutives, comparatives, causals, etc.» dins J. SOLÀ *et alii* (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, § 21.6.2, pp. 2538-2540.
- RENZI, L. & G. SALVI (1991) *Grande Grammatica Italiana di consultazione*, Bologna, Il Mulino, vol. 2, pp. 818-822.
- RIGAU, G. (2002) «Els complements adjunts» dins J. SOLÀ *et alii* (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, vol. 2, Barcelona, Empúries, cap. 15, § 15.2.
- RIVAROLA, J. L. (1976) *Las conjunciones concesivas en español medieval y clásico. Contribución a la sintaxis histórica del español*, Tübingen, Niemeyer.
- ROHLFS, G. (1969) *Grammatica storica della Lingua Italiana e dei suoi dialetti*, Torino, Einaudi.
- TEKAVIĆ, P. (1980), *Grammatica Storica dell'italiano*, Bologna, Il Mulino, 3 vol.
- VÄÄNÄNEN, V. (1968) *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos.
- VILLALBA, X. (2001) «La subordinació» dins J. SOLÀ *et alii* (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, cap. 18, pp. 2251-2322.

Corpus

Català

- Ausiàs March, *Poesies*, a cura de Pere Bohigas, edició revisada per Amadeu-J. Soberanas i Noemí Espinàs, Barcelona, Editorial Barcino, 2000.
- Bernat Metge = Par, A. (1923) *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie (Begründet von Prof. Dr. Gustav Gröber).
- Eiximenis, F. *Dotzè*, edició coordinada per Xavier Renedo i Sadurní Martí (en premsa).
- Eiximenis, F. *Terç*, edició de treball de Xavier Renedo per a les OFE (en premsa).
- Epistolari de la València medieval* (i), Introducció, edició, notes i apèndixs a cura d'Agustín Rubio Vela, Barcelona/València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2002, 2a edició.
- Epistolari de la València medieval* (ii) Introducció, edició, notes i apèndixs a cura d'Agustín Rubio Vela, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1998.
- Jaume I, Rei de Catalunya – Aragó, *Llibre dels fets del Rei en Jaume*, edició, estudi introductor i concordances a cura de J. Bruguera, Barcelona, Barcino (Col·lecció «Els Nostres Clàssics» B, 10 i 11), 1991.
- Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc* i altres escrits de Joanot Martorell, edició, introducció i bibliografia a cura de M. de Riquer, Barcelona, Ariel, 1990.
- Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona, Proa, Clàssics Catalans, a cura de J. Moran i J. A. Rabella, 2001.
- Ramon Llull, *Llibre de Virtuts e de Pecats*, Palma de Mallorca, Nova edició de les obres de Ramon Llull (NEORL), vol. 1, Patronat Ramon Llull, 1990.
- Sant Vicent Ferrer, *Sermons*, edició i estudi introductor a cura de T. Martínez, València, Edicions Tres i Quatre, 1993.

Castellà

- Calila e Dimna*, Madrid, Castalia («Clásicos Castalia», 133), edició de J. M. Cacho Bleuca i M. J. Lacarra, 1987.
- El Libro del Cauallero Zifar (El Libro del Cauallero de Dios)*, University of Michigan, Ann Arbor / Kraus Reprint, edició de Ch. Ph. Wagner, 1929.

- Fernando de Rojas, *La Celestina*, Madrid, Cátedra («Letras Hispánicas», 4), edició de D. S. Severin, 1989.
- González Ollé, F. (1993) *Lengua y literatura españolas medievales*, Madrid, Arco/ Libros.
- Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, *Libro de Buen Amor*, Madrid, Espasa-Calpe, 2 vol., edició de Jacques Joret, 1984.
- Menéndez Pidal, R. (1982³) *Crestomatía del español medieval*, Madrid, Gredos, 2 vol. [1965, 1^a ed.]
- Poema de Mio Cid. Facsímil de la edición paleográfica*, Madrid, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, edició de Ramon Menéndez Pidal, 1961.